

MICHAŁ KURYŁOWICZ

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-5041-6683

michal.kurylowicz@uj.edu.pl

**Z DALA OD FRONTU.
WIELKA WOJNA OJCZYŹNIANA
W EDUKACJI HISTORYCZNEJ
PORADZIECKICH REPUBLIK AZJI CENTRALNEJ
(CASUS KAZACHSTANU, KIRGISTANU
I UZBEKISTANU)**

**Away from the Front: The Great Patriotic War in History Education
in the Post-Soviet Republics of Central Asia
(the Cases of Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan)**

This article contains a comparative analysis of the narratives concerning the Great Patriotic War that can be found in textbooks in the post-Soviet republics of Central Asia. The aim of the study is to show the similarities and differences between these narratives and to reveal to what degree the picture of the conflict that was shaped during the Soviet period has been revised. At the same time, the aim is to juxtapose the contents of Central Asian textbooks with the narrative present in the Russian history education system. The analysis aims not only to identify discrepancies, but also to identify the reasons for the existing state of affairs and relate them to the politics of memory pursued in individual countries.

Keywords: Central Asia, The Great Patriotic War, history education, textbooks, memory wars.

Kiedy w 2007 roku ukazał się przeznaczony dla nauczycieli podręcznik z zakresu najnowszej historii Rosji autorstwa Aleksandra Filippowa¹, wywołał on spodziewaną, a może nawet zakładaną z góry, burzę dyskusji. Autor w sposób otwarty przedstawił w niej bliską stanowisku Kremla wykładnię radzieckiej przeszłości Rosji. Filippow, argumentując, iż „Związek Radziecki nie był demokracją, ale był wyznacznikiem i przykładem lepszego, sprawiedliwego społeczeństwa dla wielu milionów ludzi na całym świecie”², zapowiadał w ten sposób kulminacyjny moment toczonych po 2000 roku z dużym nasileniem tzw. wojen o pamięć pomiędzy władzami Federacji Rosyjskiej a jej poradzieckimi sąsiadami. Osią owego sporu było jednak nie tylko różne postrzeganie polityki społecznej komunistycznego mocarstwa, ale przede wszystkim ocena jego postępowania podczas II wojny światowej³.

Najbardziej aktywni krytycy reżimu radzieckiego, zwłaszcza w republikach bałtyckich, wyrażają przekonanie o okupacji ich krajów w latach 1940–1991, co stanowi samo w sobie uznanie ZSRR, obok hitlerowskich Niemiec, jako okupanta ich ziem⁴. Zarzut ten, postawiony jeszcze zanim w Rosji doszło do objęcia władzy przed Władimira Putina, został przez tego ostatniego odczytany prawidłowo jako zagrożenie dla idei odbudowy rosyjskiej dumy narodowej opartej między innymi na radzieckiej przeszłości. Nieprzypadkowo po 2000 roku główny nacisk ideologiczny nowej ekipy został skoncentrowany na budowaniu wspólnoty pozytywnej pamięci o wysiłku lat 1941–1945. Wielka wojna ojczyźniana, określona jednoznacznie jako zryw patriotyczny i wojna sprawiedliwa, wyłączona została spod jakiegokolwiek oficjalnie toczonych dyskusji na temat historii i przekształciła się w oręż dyplomacji historycznej⁵.

Niezależnie od działań kommemoracyjnych ekipy Władimira Putina, których częścią była również korekta narracji podręcznikowej o wspomnianym konflikcie⁶, samo rozpoczęcie dyskusji zachęciło państwa dotąd mniej aktywne w wojnach o pamięć do śmielszego

¹ А.В. Филиппов, *Новейшая история России (1945–2006)*, Просвещение, Москва 2007.

² *Ibidem*, s. 6.

³ Na gruncie rosyjskim zagadnieniem wojen o pamięć najszerzej zajmują się Nikołaj Korosow oraz Aleksiej Miller. Zob. Н. Копосов, *Память строгого режима. История и политика России*, НЛО, Москва 2011; *Историческая политика в XXI веке*, ред. А. Миллер, М. Липман, НЛО, Москва 2012.

⁴ Рог. А. Астров, *Историческая политика и „онтологическая озабоченность” малых центрально-европейских государств (на примере Эстонии)*, w: *Историческая политика в XXI веке...*, s. 184–216.

⁵ А. Миллер, *Историческая политика в России: новый поворот?* w: *Историческая политика в XXI веке...*, s. 328–367.

⁶ Н. Копосов, *Память строгого...*, s. 156–158.

przedstawiania własnego „narodowego” spojrzenia na wojnę i w ogóle na historię ubiegłego stulecia⁷. Najbardziej intensywny okres potyczek wokół pamięci o wojnie przypadł na lata 2003–2008. Skutkowało on ukształtowaniem się pozornie wyrazistego podziału na krytyków i apologetów roli ZSRR w drugiej wojnie światowej. W tak uformowanym polu debaty wszelkie głosy pozytywnie oceniające wkład ZSRR w pokonanie faszyzmu automatycznie klasyfikowane są jako prorosyjskie. Jednocześnie jakakolwiek krytyka postępowania ZSRR w przededniu oraz w trakcie II wojny światowej odbierana była i jest przez Moskwę jako fałszowanie historii Rosji i podważanie wyników II wojny światowej. Prowadzi to do swoistej „prywatyzacji” tego konfliktu przez Federację Rosyjską. Taka wykładnia historii musi budzić co najmniej niechęć w tych krajach, które co prawda dystansują się od wspólnej związkowej przeszłości, ale jednocześnie nie podważają otwarcie wkładu ZSRR w pokonanie faszyzmu.

Przykładów takiej, nieco trudniejszej do jednoznacznego przyporządkowania, narracji dostarczają republiki Azji Centralnej. Władze Kazachstanu, Kirgistanu czy Uzbekistanu podjęły się, chociaż z opóźnieniem, korekty narracji dotyczącej polityki ZSRR w trakcie wojny. Wspomniane trzy republiki, pomimo różnic w ich podejściu, eksponują i pozytywnie wartościują radzieckie zwycięstwo nad III Rzeszą. Zarazem trudno zakwalifikować wszystkie tamtejsze głosy jako prorosyjskie w potocznym rozumieniu tego słowa.

Przedmiotem analizy w tym artykule są treści podręczników (a w zasadzie ich rosyjskojęzycznych wersji) do nauczania historii ojczyźnej w trzech republikach Azji Centralnej: Kazachstanie⁸, Kirgistanie⁹ i Uzbekistanie¹⁰, odnoszące się do wydarzeń okresu II wojny światowej. Celem analizy jest wskazanie podobieństw i różnic w tych narracjach zarówno względem siebie, jak i wobec narracji dominu-

⁷ Polska nie jest w tej materii wyjątkiem. Szerzej na temat postępującej subiektywizacji polskiej podręcznikowej narracji o wojnie traktuje m.in. tekst Roberta Traby, *Польские споры об истории в XXI в.*, w: *Историческая политика в XXI веке...*, s. 65–102. Por. E. Tartakowsky, *Le Juif, enjeu de l'altérité dans les politiques de mémoire et l'espace scolaire de la Pologne contemporaine, Pologne plurielle. Mémoire de l'Autre dans la Pologne contemporaine*, ed. F. Corrado-Kazanski, A. Wojda, MSHA, Bordeaux 2021, s. 31–58.

⁸ Przedmiotem analizy będzie podręcznik: К. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева, *История Казахстана (1900–1945). Учебник для 8–9 классов общеобразовательных школ*, ч. 1, Мектеп, Алматы 2019 (dalej: *История Казахстана*).

⁹ М.К. Иманкулов, *История Кыргызстана (XX–XXI вв.): 9 кл.: Учебник для общеобразовательных школ*, Бишкек, Инсанат 2014 (dalej: *История Кыргызстана*).

¹⁰ К. Раджабов, А. Замонов, *История Узбекистана (1917–1991). Учебник для учащихся 10-классов средних образовательных учреждений среднего специального, профессионального образования*, Издательско-полиграфический творческий дом имени Гафура Гуляма, Ташкент 2017 (dalej: *История Узбекистана*).

jącej w Rosji. Pozwoli to z kolei na wyodrębnienie poziomu reinterpretacji wspomnianych wydarzeń w każdej z republik oraz wskazanie możliwych przyczyn tej rewizji.

We wszystkich trzech republikach wiedza o okresie drugiej wojny światowej przekazywana jest w starszych klasach szkół ogólnokształcących (odpowiednio: w Kazachstanie w 8., w Kirgistanie w 9., w Uzbekistanie natomiast w 10. klasie). Jest ona włączona w dwa odrębne kursy: z zakresu historii powszechnej oraz historii ojczystej. W ramach tego pierwszego uczniowie poznają działania wojenne toczone na świecie, w tym w ZSRR. Z kolei na lekcjach historii ojczystej ukazywane jest narodowe doświadczenie wojny: uczestnictwo w walkach zbrojnych oraz życie w warunkach gospodarki wojennej. Organizatorzy edukacji tradycyjnie dowartościowują analizę dziejów ojczystych, na których omówienie przeznaczony jest dwukrotnie więcej czasu lekcyjnego w porównaniu z historią powszechną¹¹. Ten fakt, w połączeniu ze skrótością podręcznikowej narracji na temat II wojny na świecie¹², sprawia, iż uczniowie poznają wspomniany konflikt jako wydarzenie zasadniczo lokalne, oderwane nie tylko od całości konfliktu, ale również od kompleksowego ujęcia walk na froncie wschodnim.

Już pobieżna analiza podręczników do nauczania historii ojczystej w tych republikach potwierdza wyizolowany od szerszego kontekstu charakter dominujących w nich narracji. Uczniowie otrzymują pogłębioną wiedzę tylko na temat mobilizacji przeprowadzanej w ich republikach, działań zbrojnych z udziałem żołnierzy i jednostek sformowanych w danej republice, wreszcie o lokalnej gospodarce i życiu kulturalnym w cieniu wojny. Informacje te są wyabstrahowane z szerokiego tła historycznego, oderwane od obrazu całości konfliktu,

¹¹ Zob. np. *Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций*, Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 10 апреля 2013 года № 8424.

¹² W uzbekim podręczniku z zakresu historii powszechnej XX wieku fragment odnoszący się do II wojny światowej i jej skutków zajmuje 8 ze 144 stron. W obszerniejszym kazachskim już 32 na 217, jednak z tego jedynie 6 stron odnosi się bezpośrednio do wojny niemiecko-radzieckiej. Zob. Н.А. Алдабек, К.Н. Макашева, К.И. Байзакова, *Всемирная история 8–9, учебник для 8–9 классов общеобразовательных школ*, Мектеп, Алматы 2019; Эргашев Ш., Ходжаев Б., Абдуллаев Д., *Всемирная история (1918–1991). Учебник для учащихся 10 класса среднего образовательного учреждения и средних специальных профессиональных образовательных учреждений*, Turon-Iqbol, Ташкент 2017.

w który zaangażowane były wspomniane republiki w latach 1941–1945. Już sam ten fakt sugeruje, iż historia ZSRR traktowana jest w edukacji historycznej wspomnianych republik jako dzieje obcego państwa.

Lektura tych prac narzuca jednak równoległe wnioski o anachroniczności zawartych tam treści. W podręcznikach wyraźnie brakuje całościowego przemyślenia treści, które mają stanowić podstawę nauczania historii ubiegłego stulecia. Autorzy w znacznej mierze operują językiem nawiązującym do komunistycznej nowomowy, w nieznacznie zmodyfikowanej formie. Powoduje to kopiowanie pełnej patosu narracji z okresu radzieckiego, widocznej w sformułowaniach typu: „hitlerowskie Niemcy zdradziecko napadły na Związek Radziecki”¹³, „Kirgizi, [...] stanęli w bohaterskim szeregu obrońców ojczyzny”¹⁴ czy „nieustraszony generał Panfilow [...] padł bohaterską śmiercią”¹⁵. Podniosły ton przenika wszystkie trzy analizowane podręczniki, obecny jest nie tylko w opisie walk, ale również we fragmentach dotyczących życia gospodarczego czy kulturalnego, jedynie pośrednio związanych z działaniami zbrojnymi.

Jak się wydaje, główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest fakt, iż autorzy nowych podręczników w znacznej mierze wzorowali się na analogicznych pracach publikowanych w okresie radzieckim. Modyfikując istniejące treści przez wzgląd na nowe potrzeby polityczne, unikali przeprowadzenia całościowo nowej syntezy dziejów ojczystych. Analizowane prace jawią się zatem jako zaktualizowane wersje starych radzieckich podręczników do nauczania historii wprowadzanych do obiegu od lat sześćdziesiątych¹⁶.

Te ostatnie pomyślane były od początku jako uzupełnienie wiedzy przekazywanej na lekcjach z zakresu dziejów ZSRR, miały zatem być względem niej komplementarne. Autorzy nowych podręczników uznali najwyraźniej, iż oczyszczenie tej narracji z akcentów marksistowsko-leninowskich wystarczy, aby zaadaptować wspomniane treści

¹³ *История Узбекистана*, s. 88.

¹⁴ *История Кыргызстана*, s. 107.

¹⁵ *История Казахстана*, s. 188.

¹⁶ Postanowienie w tej sprawie przyjęły Komitet Centralny KPZR oraz Rada Ministrów ZSRR 8 października 1959 roku. Jak można sądzić, była to decyzja wpisująca się w prowadzoną przez Nikitę Chruszczowa politykę destalinizacji, która zakładała m.in. liberalizację polityki narodowościowej. Wkrótce zaczęły postawać odpowiednie podręczniki, zawężające radziecką narrację historyczną do granic terytorialnych danej republiki. Zob. *О некоторых изменениях в преподавании истории в школах*, Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 8 октября 1959 г. в: *Народное образование в СССР, общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973 гг.*, А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов (сост.), «Педагогика», Москва 1974, s. 196–197.

do nowych warunków politycznych. Sprzyjał temu rozpad struktur związkowych i głęboki kryzys ekonomiczny, który dotknął każde bez wyjątku państwo poradzieckie. Recesja transformacyjna nie pobudzała do realizacji gruntownych merytorycznych reform w obrębie narodowych systemów edukacji, skoro te ostatnie borykały się z brakiem funduszy nawet na wypłaty dla nauczycieli¹⁷. Adaptacja starych treści okazała się więc naturalnym wyborem, jednak powodowała oderwanie narracji od wcześniejszej całości przy pozostawieniu dawnego jej stylu. Wydaje się jednak, iż przynajmniej po części było to działanie intencjonalne.

Analizowane prace blisko korespondują z podręcznikami okresu radzieckiego pod względem doboru treści i ich wewnętrznego układu. Trzonem wspomnianej narracji we wszystkich podręcznikach jest opis wkładu danej republiki w zwycięstwo nad faszyzmem. Zaangażowanie to jest widziane przez pryzmat czterech elementów: jednostek wojskowych formowanych we wspomnianych republikach, uczestnictwa Kazachów/Kirgizów/Uzbeków w działaniach zbrojnych, wysiłku mieszkańców republik w ramach gospodarki wojennej oraz opieki nad ewakuowaną do Azji Centralnej ludnością. Specyfiką tak ujętej opowieści jest daleko idąca idealizacja wysiłku danej republiki oraz mitologizacja związanych z nią aspektów wojny. Treści poszczególnych książek łączy koncentracja na lokalnym obrazie walk, dzieła natomiast poszczególne wyeksponowane wątki. Porównanie analizowanych podręczników pozwala dostrzec skalę odejścia od odziedziczonego po ZSRR trzonu narracyjnego i tym samym wyodrębnić różnice w podejściu do wojny w tych trzech republikach.

Autorzy badanych podręczników chętnie przywołują szlak bojowy jednostek wojskowych sformowanych na terytorium danej republiki, co sprawia, że te wydarzenia, w których brały one czynny udział, są najsilniej zaznaczone w narracji. W przypadku Kazachstanu oraz Kirgistanu wyeksponowana została rola 316 dywizji strzelców, dowodzonej przez gen. Panfilowa, sformowanej na początku wojny na terytorium obu republik. Szczegółowemu obrazowi jej walk pod Moskwą, łącznie z owianym legendą bojem pod Wołokołamskiem, nie towarzyszy jednak kompleksowe przedstawienie pierwszego etapu wojny radziecko-niemieckiej¹⁸. Sprawia to, iż słynna historia 28 panfilowców,

¹⁷ Szerzej na ten temat: M. Kuryłowicz, *Edukacja i polityka edukacyjna współczesnego Kirgistanu*, w: *Kirgistan. Oblicza transformacji*, red. M. Kuryłowicz, K. Pachucki-Włosek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020, s. 251 i nn.

¹⁸ *История Казахстана*, s. 188; *История Кыргызстана*, s. 108–109.

negowana przez liczne środowiska naukowe¹⁹, przedstawiona jest tu nie tylko z większą dozą mitologizacji niż w podręcznikach rosyjskich²⁰, ale w dodatku w oderwaniu od kontekstu historycznego.

W analogiczny sposób ukazane są wszystkie te kampanie wojskowe, w których uczestniczyli żołnierze z Azji Centralnej. Kazachowie podkreślają zatem swój udział w obronie twierdzy brzeskiej, następnie zaś w Leningradzie oraz na froncie stalingradzkim²¹. Z kolei Kirgizi największy nacisk kładą na uczestnictwo swoich żołnierzy w przełamaniu niemieckiej ofensywy na Kaukazie oraz pod Stalingradem²². Ponownie jednak opis tamtejszych walk nie zawiera szerszych odniesień kontekstualnych, jest natomiast skupiony na wysiłku poszczególnych „narodowych” formacji wojskowych. Towarzyszy temu dość obszerne przywoływanie dokonań jednostek – żołnierzy z obu republik radzieckich – wyraźnie i intencjonalnie hiperbolizowanych²³.

Podręcznik uzbecki we wspomnianych aspektach różni się od kazachskiego i kirgiskiego odpowiednika. Zawiera on również opis mobilizacji wojsk na swoim terytorium oraz szlak bojowy jednostek z dominującą rolą etnicznych Uzbeków, jednakże ten element jest słabiej zaznaczony niż w podręcznikach sąsiednich republik²⁴. Wiąże się to zapewne z myślą przewodnią autorów, którzy wystrzegają się gloryfikowania wysiłku zbrojnego ZSRR i przesunięcie środka ciężkości narracji w kierunku skali ofiar wojny po stronie Uzbekistanu. Podręcznik podkreśla zatem fakt wciągnięcia Uzbekistanu w wir wojny bez jego woli²⁵ oraz wylicza straty poniesione przez naród uzbecki. Zapewne z tego względu odpowiedni podrozdział w podręczniku uzbeckim zawiera odniesienie do współczesnych zabiegów kommemoracyjnych. Informuje o przeformatowaniu 9 maja – tradycyjnie świętowanego jako Dzień Zwycięstwa – w Dzień Pamięci i Szacunku (*День памяти и почестей*) oraz o instalowaniu w większych miastach republiki

¹⁹ W tym m.in. przez prof. Siergieja Mironienko, w latach 1992–2016 dyrektora Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej. Por. *Мединский призвал руководство Госархива не давать собственных оценок архивным документам*, <https://tass.ru/kultura/2154088> [dostęp: 16 stycznia 2021].

²⁰ О.В. Волобуев, С.П. Карпачев, П.Н. Романов, *История России. Начало XX – начало XXI века. Учебник*, Дрофа, Москва 2016, s. 160 (dalej: *История России*).

²¹ *История Казахстана*, s. 183–187 i 189–193.

²² *История Кыргызстана*, s. 109–110.

²³ Historie jednostkowe opatrzone są zawsze zdjęciami poszczególnych osób, w narracji zaś pojawia się sformułowanie „syn narodu”. Zob. *История Казахстана*, s. 196–198; *История Кыргызстана*, s. 109–111.

²⁴ *История Узбекистана*, s. 96–99.

²⁵ Autorzy podręcznika na samym początku stosownego rozdziału informują o „wepchnięciu Uzbekistanu w otchłań wojny” (*вовлечение Узбекистана в пучину войны*), za które odpowiedzialność spada również na władze radzieckie. *История Узбекистана*, s. 87.

pomników Płaczącej Matki (*монументы Скорбящей матери*) symbolizujących tragiczne skutki wojny²⁶.

W narracji uzbeckiej to nie udział w walkach zbrojnych ale ofiarne prace na tyłach jest trzonem narodowej narracji i to ona traktowana jest jako główny wkład w zwycięstwo nad faszyzmem. Podręcznik skrupulatnie wylicza zatem poczynione w czasie wojny nowe inwestycje przemysłowe, zwiększenie mocy produkcyjnych istniejących zakładów czy ogrom zaangażowania rolnictwa w dostawy na rzecz frontu²⁷. Na tym „cywilnym” polu skoncentrowane są również zabiegi autorów podręcznika zmierzające do hiperbolizacji patriotycznego zrywu Uzbeków. Na tle pracy i wyrzeczeń na rzecz zwycięstwa podkreślana jest zwłaszcza gościnność narodu uzbeckiego wobec ludności ewakuowanej z obszarów objętych walkami. Tutaj też pojawiają się postaci głównych pozytywnych bohaterów tej narracji: Szoachmada Szomachmudowa, Chamida Samadowa czy Fotimy Kosimowej, z których każdy miał dobrowolnie zaadoptować grupy kilkanaściorga dzieci – sierot wojny²⁸. Opis ich dokonań wypełnia w narracji uzbeckiej zapotrzebowanie na pozytywny mit, które w podręcznikach sąsiednich republik, a także w Rosji²⁹, realizuje zasygnalizowana wcześniej legenda o panfilowcach.

Ta, z pozoru nieistotna, różnica pomiędzy narracją uzbecką i jej odpowiednikami w Kazachstanie i Kirgistanie, odsłania jednak szerszy problem – kwestię stopnia, w jakim analizowane podręczniki dystansują się od oficjalnej radzieckiej wersji wydarzeń z lat 1941–1945. Symptomaticznym różnic jest już sam stosunek do nacechowanego emocjonalnie określenia: wielka wojna ojczyzniana (*Великая отечественная война*). Podręczniki rosyjskie powielają go bez zastrzeżeń, podkreślając tym samym jedność działań państwa i społeczeństwa w trakcie wojny³⁰. Analogiczne podejście, jednoznacznie pozycjonujące działania zbrojne lat 1941–1945 jako obronę ojczyzny – ZSRR, widoczne jest w zasadzie tylko w podręczniku kirgiskim³¹. Wersja kazachska

²⁶ *Ibidem*, s. 100–101.

²⁷ Stosowny podrozdział zatytułowany jest „Przekształcenie Uzbekistanu w arsenał wojenny” (*Преображение Узбекистана в военный арсенал*). Zob. *ibidem*, s. 90 i nn.

²⁸ *История Узбекистана*, s. 94.

²⁹ O konieczności mitologizacji postaci i wydarzeń historycznych w procesie nauczania historii przekonywała w wywiadzie dla agencji informacyjnej Interfax była już minister edukacji Federacji Rosyjskiej, Olga Wasiljewa. Zob. *Ольга Васильева: я не ретроград и не сталинистка*, Interfax, 7 listopada 2016, <https://www.interfax.ru/russia/535818> [dostęp: 2 stycznia 2021].

³⁰ W przywoływanym podręczniku stosowny rozdział nosi tytuł: *Велика. Оjczyзнiana. Świąta* (*Великая. Отечественная. Священная*). Zob. *История России*, s. 153.

³¹ *История Кыргызстана*, s. 107.

również powtarza to określenie, precyzując jednak, iż chodzi o wysiłek narodów radzieckich w walce przeciw faszystowskiemu Niemcom³². Wydaje się, że tym samym pozostawia ona miejsce na bardziej krytyczne podejście do niektórych przynajmniej poczynań państwa radzieckiego w owym czasie. Najmocniej odzęgają się od niego właśnie autorzy uzbecki, którzy w ogóle pomijają to określenie, konsekwentnie stosując nazwę II wojna światowa i rozszerzając swoją narrację, chociaż w sposób pobieżny, na lata 1939–1945³³.

Kwestie nomenklatury wojennej, które mogą wydawać się błahe, odsłaniają szerszy problem, z którym zetknęli się autorzy podręczników przy adaptacji starych treści do nowych potrzeb. W toku modyfikacji narracji musieli się oni zmierzyć nie tylko z oczywistymi motywami ideologicznymi, ale również z całą, ukształtowaną w okresie ZSRR koncepcją historyczną, którą dawne podręczniki były przepelnione. Koncepcja ta, u podstaw której leżało przekonanie, iż istnienie państwa radzieckiego jest dziejową koniecznością i krokiem naprzód w historii świata, wymuszała podporządkowanie narracji potrzebom ideologicznym, subiektywny dobór przedstawianych faktów, wreszcie unikanie kwestii problematycznych (*трудные вопросы истории*) zamazujących spójny ideologicznie przekaz.

Autorzy analizowanych prac niewątpliwie zetknęli się z tym problemem, o czym świadczy niejednoznaczne, ale jednak odniesienie się do nieobecnych w narracji radzieckiej tematów trudnych, zakłócających mit wojny sprawiedliwej. Wśród nich znalazł się zwłaszcza wątek kolaboracji z Niemcami rozumiany jako współpraca przedstawicieli narodów Azji Centralnej z III Rzeszą oraz – osobno – akty deportacji narodów uznanych w ZSRR za winne kolaboracji, zesłane m.in. na obszar republik centralnoazjatyckich.

Pierwszy z tych problemów podejmuje podręczniki kazachski oraz uzbecki, w obu przypadkach odwołując się do utworzenia pod auspicjami wojska hitlerowskiego tzw. Legionu Turkiestańskiego, złożonego m.in. z przedstawicieli narodów Azji Centralnej. W obu podręcznikach historia Legionu opisana jest skrótowo. Autorzy unikają zdecydowanej krytyki żołnierzy skupionych w tej formacji, ukazując

³² *История Казахстана*, s. 180. Z kolei w kazachskim podręczniku do historii powszechnej, odpowiedni podrozdział nosi tytuł: „Wielka wojna ojczyźniana narodu radzieckiego przeciw faszystowskiemu Niemcom” (*Великая отечественная война советского народа против фашистской Германии*), co ma odzwierciedlać ludowy charakter obrony przed obcym. Por. H.A. Алдабек, К.Н. Макашева, К.И. Байзакова, *Всемирная история 8–9...*, s. 186.

³³ *История Узбекистана*, s. 87.

ich postawę jako efekt przymusu bądź ciężkich doświadczeń wynikających z przebywania w hitlerowskich obozach jenieckich³⁴. Co więcej, obie narracje usiłują rozmyć odpowiedzialność za stworzenie tej formacji wojskowej. Kazachowie wskazują na fakt, iż Legion współtworzyły różne narody Azji Centralnej, na pierwszym miejscu wymieniając Uzbeków³⁵. Z kolei podręcznik uzbecki wskazuje jako inicjatorów powstania jednostki „emigrantów z Turkiestanu”³⁶, co zapewne ma sugerować brak ich wyrazistej identyfikacji narodowej.

O ile w przypadku własnych „trudnych pytań historii” autorzy apelują o pogłębione badania i sprawiedliwą ocenę wydarzeń³⁷, o tyle nie mają problemu z wyraźną krytyką deportacji narodów uznanych w ZSRR za winne kolaboracji z III Rzeszą i zesłanych właśnie do Azji Centralnej. Ten wątek, zasadniczo nowy dla wszystkich przywoływanych narracji, opisany jest szerzej i w sposób bardziej jednoznaczny niż kwestia Legionu Turkiestańskiego. W sposób znamieny różni się też od sposobu jego zaprezentowania przez Rosjan, po raz kolejny pokazując też zróżnicowaną skalę negowania radzieckiej narracji historycznej w poszczególnych republikach.

Wspólnym mianownikiem dla wszystkich trzech narracji jest ukazanie deportacji przez pryzmat wspólnoty losu deportowanych oraz ludności danej republiki i ich jednoczesnego skontrastowania z niesprawiedliwą decyzją władz radzieckich. Najszerzej wątek ten opisany jest w narracji kazachskiej, w której wyodrębniony został w postaci osobnego rozdziału³⁸. Autorzy podręcznika skrupulatnie opisują zarówno przyczyny, jak i przebieg deportacji, poczynając od wysiedleń sprzed 1941 roku, które dotknęły Polaków oraz Koreańczyków, aż po wygnania narodów kaukaskich i Tatarów krymskich w latach 1943–1944. Drobiazgowo prowadzona narracja, sięgająca wstecz do okresu przedwojennego, ukazuje deportację jako konsekwencję represyjnych działań państwa, których ofiarą padł naród kazachski. Autorzy podręcznika wskazują na wyludnienie Kazachstanu, będące następstwem przeprowadzonej przymusowo kolektywizacji rolnictwa w latach 1930–1932, jako jedną z przyczyn wyboru właśnie tego miejsca zesłania „ukaranych” narodów³⁹. Przeciągnięcie linii łączącej wcześ-

³⁴ *История Казахстана*, s. 207–208; *История Узбекистана*, s. 99–100.

³⁵ *История Казахстана*, s. 207.

³⁶ *История Узбекистана*, s. 99.

³⁷ *История Казахстана*, s. 208.

³⁸ Nosi on tytuł: *Депортация народов СССР в Казахстан*, Zob. *История Казахстана*, s. 226–231.

³⁹ *Ibidem*, s. 227.

niejsze doświadczenia Kazachów z traumą deportowanych pozwala autorom podręcznika uwypuklić wrażliwość ludności miejscowej na los zesłańców: „Jedynie gościnność i bezinteresowna pomoc Kazachów, którzy dzielili się z deportowanymi żywnością, odzieżą, troską i ciepłem swoich serc, pomogły tym ludziom zachować odwagę i wytrzymać tę próbę czasu”⁴⁰.

Uzbecka narracja w odniesieniu do deportacji jest bez porównania mniej obszerna od kazachskiej, natomiast bezwzględnie krytyczna wobec władz radzieckich. O ile bowiem Kazachowie skupiają się na losach wypędzonych, o tyle Uzbegy koncentrują się na wskazaniu winnych: „przywódców systemu totalitarnego”, którzy „w okresie wojny dopuścili się niewybaczalnych aktów przemocy”, skazując poszczególne narody na wygnanie z ich ojczyzn⁴¹. Podręcznik uzbecki, analogicznie do kazachskiego, podkreśla współczucie i gościnność ludności miejscowej wobec deportowanych, posuwając się nawet do stwierdzenia, iż tym samym Uzbegy wnieśli „godny wkład w zwycięstwo nad faszyzmem”⁴².

Opis deportacji to w zasadzie jedyny fragment narracji wojennej, w którym autorzy podręcznika kirgiskiego podejmują się krytyki postępowania władz radzieckich. Same wydarzenia opisane są skrótowo, ale w podobny sposób do narracji kazachskiej czy uzbeckiej: autor wylicza narody, które wskutek wypędzeń trafiły do Kirgistanu, podkreślając pomocność Kirgizów wobec wygnanych. Nowością w podręczniku jest natomiast sama negacja sensu deportacji, chociaż ujęta nie tyle w oskarżenie wobec państwa radzieckiego jako takiego, ile względem „totalitarnego reżimu stalinowskiego”⁴³. Narracja kirgiska w łagodnej formie wyraża zatem to, czego unikają w ogóle autorzy rekomendowanego przez rosyjskie ministerstwo edukacji podręcznika do nauczania historii ojczystej. W narracji rosyjskiej cały wspomniany problem zamknięty jest w dwóch akapitach, jednak osią narracji jest nie tyle hekatomba wysiedlonych, ile wyliczanie przypadków kolaboracji wśród „skazanych” narodów. Fakt masowych wysiedleń podany jest niejako przy tej okazji mimochodem, bez wskazania odpowiedzialnych za podjęcie takiej decyzji, skali zjawiska oraz późniejszych losów ofiar deportacji⁴⁴.

⁴⁰ *История Казахстана*, s. 230.

⁴¹ *История Узбекистана*, s. 95.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *История Кыргызстана*, s. 121.

⁴⁴ *История России*, s. 182–183.

Sygnalizowane wcześniej porównanie treści podręczników używanych w Azji Centralnej z czerpiącą z podobnych źródeł historycznych narracją rosyjską nie tylko uwypukla skalę odmienności oraz wewnętrznego zróżnicowania tych pierwszych. Każe również zastanowić się nad szerszą, niż tylko koncepcja autorska, przyczyną owej odmienności. Ujmując edukację historyczną, której częścią są treści podręcznikowe, jako element prowadzonej intencjonalnie przez państwo polityki historycznej, można z łatwością wyodrębnić te fragmenty, które stanowią nawiązanie do prowadzonych na obszarze poradzieckim „wojen o pamięć”. Podręczniki w krajach Azji Centralnej wprowadzają bowiem własne akcenty w postrzeganiu konfliktu, ale również dystansują się od postrzeganej często za kanoniczną rosyjskiej wersji historii. Osia odmienności jest w tym przypadku kwestia utożsamiania się z państwem radzieckim i jego polityką: w okresie wojny, ale nie tylko.

Rosjanie ściśle wiążą wielką wojnę ojczyźnianą z własną historią narodową oraz państwową. Opisując konflikt radziecko-niemiecki, autorzy rosyjscy nie wyodrębniają walk toczonych na obszarze Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej od wydarzeń w innych republikach. Trzymają się przy opisie wojny umownych ram frontu wschodniego: zarówno w opisie poszczególnych kampanii wojennych, organizacji walk partyzanckich, jak i życia w warunkach wojennych⁴⁵. Można zatem uznać, iż rosyjskie podręczniki tworzone po 2000 roku w znaczącej mierze odzwierciedlają te treści, które w okresie radzieckim były częścią nauczania historii ZSRR. Prywatyzując wielką wojnę ojczyźnianą na potrzeby Rosji, autorzy tych prac stali się zarazem, w ślad za Kremlem, obrońcami polityki ZSRR w czasie wojny. Tymczasem autorzy centralnoazjatyccy, którzy przejęli tylko „narodowe” aspekty wspomnianego konfliktu, wykazują dużo większą powściągliwość w ocenie działań państwa radzieckiego.

Rewizja stosunku do partii komunistycznej i ideologii marksizmu-leninizmu stanowi jeden z punktów wyjścia owej rozbieżności. Wyeliminowanie z narracji kierowniczej roli KPZR i jej przywódców pozwoliło autorom z Azji Centralnej na wyeksponowanie ludowego charakteru obrony przed wrogiem i podkreślenie wkładu własnych narodów w ostateczne zwycięstwo. Wygaszenie akcentów marksistowskich otworzyło z kolei pole manewru do krytyki polityki ZSRR postrzeganej już nie jako realizacja ideałów socjalistycznych, ale zaspokajanie ambicji imperialnych Moskwy.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 152–205.

Reinterpretacja działań państwa radzieckiego nie wszędzie przebiegała jednak z takim samym nasileniem, co spowodowało różną oceną postaw komunistycznych elit w obliczu wojny. Kirgiski podręcznik w najmniejszym stopniu zrewidował wersję radziecką, wprost stwierdzając, iż „w okresie wojny przywództwo partyjne, wykazując się swoimi największymi zaletami, zdołało skierować ludowy gniew we właściwą stronę. I na froncie i na jego zapleczu komuniści stanowili prawdziwą awangardę tych, którzy ruszyli do walki z najeźdźcą”⁴⁶. Podręcznik kazachski milczy na temat postępowania władz w tym okresie, konsekwentnie podkreślając ludowy charakter zrywu patriotycznego. Wśród czynników warunkujących zwycięstwo ZSRR nad Niemcami wskazuje on przede wszystkim na masowy heroizm żołnierzy radzieckich, jedność narodów oraz sprawiedliwy, obronny charakter prowadzonej walki⁴⁷. Najbardziej krytyczną narrację prezentuje podręcznik uzbecki, którego autorzy wskazują na przywództwo ZSRR jako współodpowiedzialne za wybuch II wojny światowej. Polityka władz radzieckich przed 1941 rokiem uznana jest za agresywną, zwłaszcza wobec Polski, państw nadbałtyckich oraz Finlandii⁴⁸.

Nieprzychylności względem rządu radzieckiego towarzyszy najczęściej docenianie wkładu lokalnych elit w walkę z faszyzmem, co dostrzeżone jest nawet w podręczniku uzbeckim. Jego autorzy podkreślają zdolność mobilizacyjną republikańskich przywódców partyjnych, którzy w warunkach wojny nie obawiali się wzięcia na siebie odpowiedzialności. Dodają też, iż „przywództwo Uzbekistanu wbrew naciskom z centrum, dało lokalnym *narkomatom* [...] znacznie większe prawa, ograniczając wpływ partyjnego aparatu zarządzającego”⁴⁹.

Narracja uzbecka w największej mierze oddaje cel przyświecający w różnym stopniu autorom wszystkich analizowanych książek, a sprowadzający się do wyodrębnienia własnej, narodowej wizji wojny, niezależnej od często poddawanej krytyce narracji rosyjskiej/radzieckiej. Dystansowanie się od poczynań Moskwy czy przeciwstawianie władz lokalnych przywództwu związkowemu jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę, iż władzę we wszystkich republikach przejęli po 1991 roku przedstawiciele dotychczasowej lokalnej elity komunistycznej. Chłodny stosunek wobec historii ZSRR wybiega zresztą w podręcznikach centralnoazjatyckich daleko poza ramy opisywanego konfliktu. Istotą

⁴⁶ *История Кыргызстана*, s. 107.

⁴⁷ *История Казахстана*, s. 209.

⁴⁸ *История Узбекистана*, s. 87–88.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 90.

działań narracyjnych jest bowiem takie ujęcie wspólnych skądinąd dziejów okresu radzieckiego, w którym możliwe jest „wykrojenie” własnej historii narodowej i jej przeciwstawienie historii całego ZSRR jako państwa obcego⁵⁰. Nie są to zabiegi łatwe i konsekwentne, skutkują zatem niezwykle wybiórczym doбором treści.

Wyeksponowanie ludowego i lokalnego zarazem charakteru zrywu patriotycznego w obliczu wojny zawiera w sobie podwójny cel. Po pierwsze umożliwia wytworzenie własnej, „narodowej”, narracji, w której główni bohaterowie pochodzą z danej republiki. Podobna „prywatyzacja” wojny ma niewątpliwie sprzyjać konsolidacji społeczeństw zamieszkujących daną republikę wokół mitu walki ze złem oraz własnej chwalebnej przeszłości. Towarzyszy tym zabiegom drugi cel – chęć zapobieżenia podobnej „prywatyzacji” wojny, dokonywanej przez Rosję, dla której wielka wojna ojczyzniana stanowi nieodłączną część własnej historii. Usilne podkreślanie roli Kazachów, Kirgizów czy Uzbeków w walce z faszyzmem jest zatem działaniem w ramach transgranicznego⁵¹ wymiaru polityki historycznej: przypominaniem Rosji o wspólnym, a nie tylko rosyjskim, zwycięstwie.

Warto na koniec zwrócić uwagę na widoczną w wielu wątkach rozbieżność poszczególnych narracji, różny stopień ich konfliktu z rosyjską wizją konfliktu radziecko-niemieckiego. Jak się wydaje, skala dokonywanej rewizji historii we wszystkich tych republikach zależy od impulsów idących z góry, od nowych przywódców. To zwłaszcza Nursułtan Nazarbajew w Kazachstanie i Islam Karimow w Uzbekistanie poprzez liczne przemówienia i publikacje stali się głównymi kreatorami polityki pamięci swoich państw, kształtując tym samym obraz przeszłości radzieckiej w rodzimej edukacji historycznej. Obaj prezydenci dostosowywali ją, co wydaje się zrozumiałe, do aktualnych potrzeb polityki wewnętrznej czy zagranicznej, zwłaszcza zaś do stosunków z Rosją, strzegącą jednoznacznie pozytywnego odbioru międzynarodowego wielkiej wojny ojczyznianej.

Narracja kazachska w odniesieniu do wojny odzwierciedla w znacznej mierze propagowaną przez Nazarbajewa wizję Kazachstanu jako ojczyzny wielu narodów, połączonych niełatwym losem historycznym;

⁵⁰ Taki zamysł potwierdza zresztą przeniesienie dziejów ZSRR do kursu historii powszechnej. Więcej na temat wspomnianych zabiegów, zob. M. Kuryłowicz, *Modernizacja czy kolonizacja? Recepcja okresu radzieckiego w polityce historycznej Kazachstanu i Uzbekistanu*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, nr 4 (15), s. 167–189.

⁵¹ Pojęcie „transgraniczna polityka historyczna” jako pierwszy zastosował niemiecki historyk Hans Henning Hahn. Zob. B. Korzeniewski, *Przeszłość jako podłoże konfliktów czy most ku pojednaniu?* „Kultura Współczesna” 2008, nr 2 (56), s. 42.

narodów, którym Kazachowie i ziemia kazachska okazali godną gościnę⁵². Zrozumiały jest zatem narzucający się w narracji kazachskiego podręcznika ludowy charakter obrony przed wrogiem, nacisk na wspólne, ogólnonarodowe – niekoniecznie natomiast państwowe – zwycięstwo oraz podkreślanie hekatomb, jaką w ZSRR przeżyli Kazachowie oraz inne narody, zwłaszcza deportowane do tejże republiki. Z drugiej strony krytyka władz Związku, wyrażona na kartach tego podręcznika, jest zawoalowana i ujęta jako negacja działań bliżej nieokreślonej maszyny państwowej. Nie przesłania ona też ogólnie pozytywnego odbioru zwycięstwa nad III Rzeszą, korespondującego z narracją rosyjską. Wydaje się to być logicznym nawiązaniem do polityki zagranicznej Kazachstanu, który pod długoletnią władzą Nursułtana Nazarbajewa w sposób wyważony podchodził do relacji z północnym sąsiadem, pozostającym kluczowym partnerem gospodarczym republiki.

Zdecydowanie większy rozdzźwięk z narracją rosyjską reprezentuje podręcznik uzbecki, który wpisuje się w krytyczne spojrzenie na radziecką przeszłość, promowane przez długoletniego prezydenta Uzbekistanu Islama Karimowa⁵³. Negowanie pozytywnej roli ZSRR w czasie wojny, podkreślanie skali ofiar poniesionych przez społeczeństwo uzbeckie, wreszcie otwarta krytyka totalitarnych poczynań rządu radzieckiego – wszystkie te elementy, obecne w podręczniku uzbeckim, odzwierciedlają skalę krytyki wobec przeszłości, nakreślona przez uzbeckiego przywódcę. W perspektywie Karimowa historia ZSRR naznaczona jest dominacją kolonialnego centrum i ograniczaniem dążeń narodowych Uzbeków, zatem nie ma powodu do obrony jego polityki międzynarodowej. Tym łatwiej zatem autorom podręcznika sprowadzić pozytywne wątki dziejów wojennych wyłącznie do aspektów lokalnych – narodowych.

Narracja uzbecka w odniesieniu do historii stanowi, podobnie jak kazachska, uzupełnienie bieżących potrzeb politycznych. Asertywna, a niekiedy nawet agresywna wobec Moskwy, polityka zagraniczna Uzbekistanu pod rządami Islama Karimowa⁵⁴ umożliwiała silniejsze niż w przypadku Kazachstanu dystansowanie się od wrażliwej dla

⁵² Wykładnię tych poglądów kazachskiego prezydenta stanowią takie prace, jak: *U proggu XXI wieku*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1997; *B nomoke ucmapuu*, Атампа, Алматы 1999.

⁵³ Uzbecki prezydent wyłożył swoje poglądy w tej sprawie m.in. w pracy, która ukazała się na rynku polskim pod tytułem *Uzbekistan na proggu XXI wieku*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2001.

⁵⁴ Por. Kuryłowicz M., *Polityka zagraniczna Uzbekistanu wobec Rosji*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2014; A. Eberhardt, *Polityka zagraniczna Republiki Uzbekistanu (1991–2003)*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2003, t. 3, nr 6 (16), s. 121–148.

Rosjan kwestii stosunku do wielkiej wojny ojczyźnianej, aż do usunięcia tej ostatniej z kart podręczników włącznie. Co ciekawe, liberalizacja polityki zagranicznej, która rozpoczęła się w republice po śmierci Islama Karimowa w 2016 roku, nie przełożyła się jak dotąd na zmianę akcentów uzbeckiej polityki historycznej, tym bardziej zaś nie odbiła się na pozostającej zawsze w tyle za bieżącymi potrzebami edukacji historycznej⁵⁵.

Na tle dwóch wyrazistszych przykładów *casus* podręcznika kirgiskiego wydaje się być symptomatyczny. Kirgistan – republika targana gwałtownymi wewnętrznymi sporami natury politycznej i zdecydowanie uboższa niż sąsiedzi – z trudem wypracowuje jakikolwiek *consensus* w spojrzeniu na przeszłość. Żaden z przywódców niepodległej Republiki Kirgiskiej nie zdołał wypracować jednolitego stanowiska wobec radzieckiego „wczoraj”. Stosunek wobec ZSRR jest zatem wśród Kirgizów najbardziej ambiwalentny, co znajduje odzwierciedlenie w treści podręcznika, który sprawia wrażenie najmniej polemizującego z przeszłością. Nie bez znaczenia jest tu również fakt silnego uzależnienia gospodarczego Kirgistanu od współpracy z Rosją, co z pewnością warunkuje zgodność kirgiskiego i rosyjskiego spojrzenia nie tylko na wielką wojnę ojczyźnianą, ale również i na inne aspekty wspólnej przeszłości⁵⁶.

BIBLIOGRAFIA

- Aldabiek N.A., Makaszewa K.N., Bajzakowa K.I., *Wsiemirnaja istorija 8–9, uczebnik dla 8–9 klassow obszczeobrazowatielnych szkoł*, Miekteip, Ałmaty 2019.
- Astrow A., *Istoriczeskaja politika i „ontologiczeskaja ozaboczennost” małych centralno-jewropiejskich gosudarstw (na primierie Estonii)*, w: *Istoriczeskaja politika w XXI wiekie...*, s. 184–216.
- Deportacija narodow SSSR w Kazachstan*, w: *Istorija Kazachstana...*, s. 226–231.
- Eberhardt A., *Polityka zagraniczna Republiki Uzbekistanu (1991–2003)*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2003, t. 3, nr 6 (16), s. 121–148.

⁵⁵ Podręcznik z 2017 roku nie różni się zresztą, nie licząc szaty graficznej, od wcześniejszej redakcji dokonanej w 2006 roku.

⁵⁶ W 2017 roku Kirgistan obchodził 100-lecie rewolucji październikowej. Jeden z pomników w centrum Biszkeku przemianowano specjalnie na tę okoliczność w monument symbolizujący przyjaźń kirgisko-rosyjską. Zob. K. Pachucki-Włosek, *Oblicze ideowe republiki i polityka historyczna współczesnego Kirgistanu*, w: *Kirgistan. Oblicza transformacji...*, s. 76.

- Ergaszew Sz., Chodżajew B., Abdullajew D., *Wsiemirnaja istorija (1918–1991). Uczebnik dla uczaszczichsia 10 klasa sriedniego obrazowatielnogo ucziezdienija i sriednich spieczalnych professionalnych obrazowatielnych ucziezdienij*, Turon-Iqbol, Taszkient 2017.
- Filippow A.W., *Nowiejszaja istorija Rossii (1945–2006)*, Proswieszczenije, Moskwa 2007.
- Imankułow M.K., *Istorija Kyrgyzstana (XX–XXI ww.): 9 kl.: Uczebnik dla obszczeobrazowatielnych szkół*, Biszkek, Insanat 2014.
- Karimow I., *Uzbekistan na proggu XXI wieku*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2001.
- Kirgistan. Oblicza transformacji*, red. M. Kuryłowicz, K. Pachucki-Włosek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020.
- Koposow N., *Pamiat' strogogo riezyrna. Istorija i politika Rossii*, NŁO, Moskwa 2011.
- Istoriczeskaja politika w XXI wiekie*, red. A. Miller, M. Lipman, NŁO, Moskwa 2012.
- Korzeniewski B., *Przeszość jako podłoże konfliktów czy most ku pojednaniu?*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 2 (56), s. 42.
- Kuryłowicz M., *Edukacja i polityka edukacyjna współczesnego Kirgistanu, w: Kirgistan. Oblicza transformacji*, red. M. Kuryłowicz, K. Pachucki-Włosek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020, s. 251 i nn.
- Kuryłowicz M., *Modernizacja czy kolonizacja? Recepcja okresu radzieckiego w polityce historycznej Kazachstanu i Uzbekistanu*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2017, nr 4 (15), s. 167–189.
- Kuryłowicz M., *Polityka zagraniczna Uzbekistanu wobec Rosji*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2014.
- Miedinskij prizwał rukowodstwo Gosarchiwa nie dawat' sobstwiennych ocenok archiwnym dokumentam, <https://tass.ru/kultura/2154088> [dostęp: 16 stycznia 2021].
- Miller A., *Istoriczeskaja politika w Rossii: nowyj poworot? w: Istoriczeskaja politika w XXI wiekie...*, s. 328–367.
- Nazarbajew N., *U proggu XXI wieku*, Dom wydawniczy i handlowy Elipsa, Warszawa 1997.
- Nazarbajew N., *W potokie istorii*, Atamura, Almaty 1999.
- O niekotorych izmienienijach w priepodowanii istorii w školach*, Postanowlenije CK KPSS i Sowietu Ministrow SSSR, 8 oktiabria 1959 g, w: *Narodnoje obrazowanije w SSSR, obszczeobrazowatielnaja szkoła. Sbornik dokumentow 1917–1973 gg.*, A.A. Abakumow, N.P. Kuzin, F.I. Puzyriew, Ł.F. Litwinow (sost.), «Piedagogika», Moskwa 1974, s. 196–197.
- Ob utwierzdenii tipowych uczebnych programm po obszczeobrazowatielnym przedmiotam, kursam po wyboru i fakultatiwam dla obszczeobrazowatielnych organizacyj*, Prikaz Ministra obrazowanija i nauki

- Riespubliki Kazachstan ot 3 aprielia 2013 goda № 115. Zaregistrowan w Ministerstwie justycyi Riespubliki Kazachstan 10 aprielia 2013 goda № 8424.
- Olga Wasiljewa: *ja nie rietrogradi nie stalinistka*, Interfax, 7 listopada 2016, <https://www.interfax.ru/russia/535818> [dostęp: 2 stycznia 2021].
- Pachucki-Włosek K., *Oblicze ideowe republiki i polityka historyczna współczesnego Kirgistanu*, w: *Kirgistan. Oblicza transformacji...*, s. 76.
- Radżabow K., Zamonow A., *Istorija Uzbekistana (1917–1991). Uczebnik dla uczaszczichsia 10-klassow sriednich obrazowatielnych uczieźdienij sriedniego spiecjalnogo, professionalnogo obrazowanija*, Izdatielsko-poligraficzeskij tworczeskij dom imieni Gafura Gulama, Taszkient 2017.
- Tartakowsky E., *Le Juif, enjeu de l'altérité dans les politiques de mémoire et l'espace scolaire de la Pologne contemporaine, Pologne plurielle. Mémoire de l'Autre dans la Pologne contemporaine*, ed. F. Corrado-Kazanski, A. Wojda, MSHA, Bordeaux 2021, c. 31–58.
- Traba R., *Polskije spory ob istorii w XXI w.*, w: *Istoriczeskaja politika w XXI wiekie...*, s. 65–102.
- Uskiembajew K., Saktaganowa Z.G., Zujewa Ł.I., *Istorija Kazachstana (1900–1945). Uczebnik dla 8–9 klassow obszczeobrazowatielnych szkoł, cz. 1*, Miekteip, Almaty 2019.
- Wielikaja otieczestwiennaja wojna sowietskogo naroda protiv faszystskoj Germanii*, w: *Всемирная история 8–9...*, s. 186.
- Wielikaja. Otieczestwiennaja. Swjaszczienaja*, w: *Istorija Rossii...*, s. 153.
- Wołobujew O.W., Karpaczew S.P., Romanow P.N., *Istorija Rossii. Naczało XX – naczało XXI wieka. Uczebnik*, Drofa, Moskwa 2016.